

ЕВОЛЮЦІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРАЛЕЛЬНИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ -ОВІ (-ЕВІ, -ЄВІ) // -У (-Ю)

У статті розглянуто питання функціонування іменникових закінчень -ові, -еві (-єві) та -у (-ю) у формі давального відмінка. Проблема проаналізована з погляду історичного розвитку мови та з урахуванням сучасного її стану. Виявлені суперечності у статусі нормативності закінчень -ові, -еві (-єві) або -у (-ю) спонукали до аналізу цього питання в сучасних фахових виданнях. Результатом дослідження стало формулювання тенденцій уживання зазначених закінчень у мові взагалі та стилях зокрема. Головним, на думку авторів, залишається уніфікація поглядів науковців на це питання та кодифікація визначеного пріоритету при вживанні паралельних закінчень.

Ключові слова: відмінювання, іменник, мовна норма, кодифікація.

В статье рассматриваются вопросы функционирования окончаний существительных -ові, -еві (-єві) та -у (-ю) в форме дательного падежа. Проблема проанализирована с точки зрения исторического развития языка и с учетом современного ее состояния. Выявленные противоречия в статусе нормативности окончаний -ові, -еві (-єві) или -у (-ю) побуждали к анализу этого вопроса в современных профессиональных изданиях. Результатом исследования стало формулирование тенденций употребления указанных окончаний в языке вообще и стилях в частности. Главным, по мнению авторов, остается унификация взглядов ученых на этот вопрос и кодификация определенного приоритета при употреблении параллельных окончаний.

Ключевые слова: склонение, существительное, языковая норма, кодификация.

The article is devoted to the question of terminations of nouns -ovi (-evi, yevi) // -u (-yu) in different case forms, their functioning from the controversial points of view. The problem has been analysed from the historical point of development of the language and its modern state. Contradictions discovered in the normativity of the terminations -ovi (-evi, yevi) // -u (-yu) made this question topical in the up-to-date specialized publications. The result of the investigation is the formulation of the using tendencies towards given terminations in the language in general and styles specifically. The most important question, according to the authors, is the question of the unification of scientists' views towards this question and the codification of the determined prioritets while using the parallel terminations.

Keywords: declension, noun, standard, codification.

Сучасний стан розвою української літературної мови характеризується активними процесами в її нормативній базі. Загальновідомо, що літературна норма є одночасно і власне мовною, і разом з тим яскраво вираженою соціально-історичною категорією. Погляд на норми як на ідеал впливає суб'єктивно з таких причин та передумов, як труднощі, що трапляється в своєму і чужому мовленні, визнання колективного досвіду, авторитету словників і посібників, як відображення та закріплення цього досвіду, наукової його інтерпретації та визнання художнього досвіду. До норм мови, шляхів їх

розвитку не можна підходити дилетантськи, на основі суб'єктивних оцінок і абстрактних міркувань. Закономірності мовної еволюції можна визначити лише за умови детального вивчення історії мови і всебічного дослідження її сучасного стану. Особливо це стосується, на наш погляд, таких мовних фактів, які визначаються як варіантні (паралельні). Визначення – на підставі проведеного дослідження – одного із варіантів більш поширеним, розмежування варіантів за семантичним або стильовим критерієм тощо – це перший крок до мовної кодифікації, тобто викладу сукупності правил,

що забезпечують регулярне відтворення в мовленні певного варіанта мови як зразкового. З одного боку, «демократизація» мови дикторів радіо, телебачення, мови журналістів і т. ін., з іншого, поява різного виду словників, навчальних посібників, у яких автори не завжди повно або обгрунтовано розкривають сутність певного вживання мовної одиниці, роблять питання кодифікації норми актуальним.

Уживання варіантних закінчень у давальному відмінку іменників чоловічого роду II відміни – проблемне питання «з довгою історією», яке висвітлювалося вже на сторінках журналів або в наукових працях (В. Ващенко, М. Пентиліук, Р. Воронич та інші). Проте відсутність повного опису рекомендацій щодо умов використання цих закінчень спонукало звернутися до історії виникнення паралелізму закінчень *-ові (-еві, -єві)* та *-у (-ю)* і сучасного стану формування поняття про правильність їх уживання в мовленні – на сторінках перш за все навчальної літератури.

Аналіз зазначеного проблемного питання в історичному та сучасному аспектах дозволяє побачити тенденції формування нормативного вживання закінчень давального відмінка *-ові (-еві, -єві)* і *-у (-ю)*, що і є метою статті. Наявність нормативних закінчень *-ові (-еві, -єві)* і *-у (-ю)* в давальному відмінку іменників чоловічого роду II відміни у формі однини обгрунтовується історично. Дослідники одностайно пояснюють це мовне явище результатом злиття в одну відмінкову групу іменників, що мали давні основи на **-ǫ*, **-jǫ* і на **-ǐ*. Перший тип відмінювання, як зазначає О. Леута, «був одним з найпродуктивніших у старослов'янській мові і об'єднав велику групу іменників чоловічого роду» [8, с. 100]: *РАБЪ, ГРАДЪ, КОНЬ, ОТЪЦЪ* та ін. Ці іменники в давальному відмінку однини мали закінчення *-у (-ю)*. До другої групи вчені беззастережно відносять іменники типу *СЫНЬ, ДОМЪ, ВОЛЬ* та інші, що в давальному відмінку мали закінчення *-ові (-еві, -єві)*. Описуючи процеси змін іменного відмінювання, О. Леута акцентує увагу на спільності граматичного роду та однаковості формальних показників називного відмінка як чинника, що зумовив поступову уніфікацію цих двох типів відмінювання і витіснення більшості відмінкових закінчень **-ǐ* основ переважаючою у кількісному відношенні групою іменників **-ǫ* основ» [8, с. 105]. І хоча форма давального відмінка однини *СЫНОВИ* витісняється формою *СЫНОУ*, у пам'ятках усе частіше дослідники фіксують нехарактерну для **-ǫ* основ форму давального однини на *-ОВИ*, особливо в назвах істот та власних назвах. Цього погляду дотримується і Г. Хабургаєв, підкреслюючи, що «серед іменників, які позначають людей (зокрема, серед власних імен), значне поширення отримало закінчення *-ОВИ* (за типом *СЫНОВИ*) і розвинуте за аналогією з ним для м'якого варіанту *-ЄВИ* в давальному відмінку однини: *Б(ОГО)ВИ, ДОУХОВИ* (наряду з

формами *БОГОВ, ДОУХУ*)» [13, с. 142-143]. Учений розширює групу іменників із закінченням *-ОВИ*, додаючи до них назви предметів, але в тих випадках, якщо вони персоніфікуються [13, с. 143].

Аналізуючи відмінкову систему давньоруської мови, дослідники [2] зазначають, що іменники чоловічого роду на **-ǫ* (**-jǫ* могли приймати закінчення іменників з давньою основою на **-ǐ* і навпаки: *КОНЄВИ* (Зб. Св. 1073 р.) і *ПОВЄСЛЬЛЬ...СЫНОУ* (Мст. грам. бл. 1130 р.). За авторами «Історичної граматики української мови», «поступово закінчення *-ОВИ* помітно поширюється на іменники з іншими основами. Так, уже в українських граматах XIV-XV століть закінчення *-ОВИ* зустрічається в цих іменників часто, причому не тільки в назвах істот, а й у назвах неістот...» [2, с. 212].

У проекції цих закінчень давального відмінка на сучасну українську систему відмінкових закінчень учені відзначають: закінчення *-ові (-еві, -єві)* переважають у літературній мові; щодо закінчення *-у (-ю)*, то воно вживається рідко, широко відоме у північноукраїнських говорах. Проте цей погляд не поділяється деякими вченими, які вважають, що найпоширенішою в текстах староукраїнських пам'яток є флексія *-у(-ю)* – менш поширеною флексія *-ОВИ (-ЕВИ, -ЄВИ)* [6, с. 136]. Хитання у відмінкових закінченнях давального відмінка спостерігається навіть у межах одного й того ж слова (наприклад, *ГЛЪБОУ – ГЛЪБОВИ* (Усп. зб. XII-XIII), *КОРОЛЮ* (Р. гр. 1386, 30) – *КОРОЛЕВИ* (Р. гр. 1352, 6).

Спостерігаючи поширення закінчень давального відмінка на певній території, дослідники староукраїнських пам'яток вважають, що географія цих морфем така: «давньоруську флексію *-у (-ю)* найпоширеніше зберігають східно-поліські та середньополіські говори, меншою мірою південно-східні та карпатські; флексія *-ові (-еві)* є типовою для південно-східного наріччя, а також для багатьох подільських та волинських говорів; для переважної більшості південно-західних говорів типовою є флексія *-ові (-еві)...*» [6, с. 137].

Отже, як бачимо, ще в давнину виявляються певні тенденції щодо вживання варіантних закінчень давального відмінка однини в іменниках чоловічого роду, враховуючи ознаку «істота» – «неістота» та регіон поширення. Проте не завжди акцент робиться на обох ознаках. На думку авторів «Історичної граматики української мови», сучасні паралельні закінчення давального відмінка чоловічого роду вживаються незалежно від свого походження: «в українській літературній мові переважає закінчення *-ові (-еві, -єві)*; закінчення *-у (-ю)* вживається рідко, широко відоме воно у північноукраїнських говорах» [2, с. 212].

Висвітлюючи нормативні аспекти сучасної української мови, Б. Антоненко-Давидович зауважує, що основними закінченнями в даваль-

ному відмінку однини є *-ові (-еві, -єві)*. І хоча в його роботі відсутнє обмеження використання паралельних закінчень, наведені приклади стосуються тільки істот [1]. Можливість чергування закінчень припускається лише за умови, що поряд стоять у давальному відмінку «два іменники чоловічого роду, з яких один уже має закінчення *-ові, -еві* або *-єві*: «Передай листа товаришеві Бондаренку» [1, с. 31]. Таке чергування є нормативним і визначається більшістю дослідників яз засіб евфонії, причому «в тексті будь-якого стилю» [11, с. 66].

У сучасному українському мовознавстві, на жаль, немає кодифікації щодо норм уживання закінчень іменників чоловічого роду однини в давальному відмінку:

- знані українські лінгвісти І. Вихованець, К. Городенська продовжують стверджувати історично складене вживання закінчень: «Давальний відмінок іменників чоловічого роду із флексіями *-ові, -еві* закріпився в назвах істот, передусім в назвах осіб...» [5, с. 110]. Аналогічно формують поняття про нормативність закінчень і Н. Потелло, Л. Мацько, О. Мацько, С. Шевчук: «У давальному і місцевому відмінках виступають закінчення *-ові, -еві (-єві); -у (-ю)*. Перші переважають у назвах істот, а другі – у назвах неістот» [12];
- у наявній науково-методичній літературі, розрахованій на широке коло читачів (і перш за все студентів, які опановують норми мови), спостерігається ігнорування ознаки «істота»-«неістота» як такої, що певною мірою регулює вибір закінчення: «Іменники II відміни у давальному відмінку однини мають закінчення *-ові, -еві* та *-у, -ю*. Такі закінчення має переважна більшість іменників чоловічого роду: *лекторові – лектору, авторові – автору, каменеві – каменю*» [7, с. 205];
- як і в «Українському правописі» (а для викладачів це офіційне видання, до якого звертаються в разі спірних питань), у рекомендованій для вивчення курсів «Культура української фахової мови», «Українське ділове мовлення» та ін. літературі, називаючи особливості вживання паралельних закінчень іменників чоловічого роду II відміни в давальному відмінку, мовознавці одностайно на перше місце ставлять чергування цих закінчень у разі, якщо у тексті такі іменники стоять поряд: «таку можливість використовують, щоб уникнути нагромадження однакових форм: *директорові Петренку*» [10, с. 194]. Хоча Н. Ботвина висловлюється щодо цієї функції паралельних закінчень досить «допусково»: «При нанизванні однакових відмінкових форм допустима варіантність

закінчень іменників: *директорові Сименку Богданові Григоровичу*» [3, с. 90].

Проте немає єдиного погляду щодо послідовності розташування таких варіантних закінчень, причому знавці мовних норм висловлюються відносно наявності закінчень *-ові* у першого іменника по-різному: від демократичного «можна» до рекомендаційного «спочатку вживається». Порівняйте:

- «якщо поряд вживається два іменники чоловічого роду у давальному відмінку, то перший із них можна вживати із закінченням *-ові (-еві, -єві)*, а наступний – з *-у (-ю)*: *директорові Кравчуку Андрію Петровичу*» [14, с. 364];
- «...коли в тексті трапляються поряд кілька іменників чоловічого роду у формі давального відмінка однини, то для уникнення повтору відмінкового закінчення *-ові (-еві)*, а тоді *-у (-ю)*: *Панченкові Івану Андрійовичу, директорові інституту*» [7, с. 103-104];
- визнаються рівноправними варіанти, коли перший або другий іменник чоловічого роду стоять у відмінковій формі із закінченням *-ові*: «*Франкові Івану Яковичу* або *Франку Іванові Яковичу*» [11, 66].

Н. Бабич пропонує враховувати не тільки кількість іменників чоловічого роду, що стоять поспіль, а зважувати на прізвище, ім'я та ім'я по батькові: «Варто пам'ятати, що у давальному та місцевому відмінках ім'я та ім'я по батькові ставляться в одній відмінковій формі, а прізвище – у паралельній: *Івану Семеновичу Нечую-Левицькому, Іванові Семеновичеві Нечую-Левицькому*» [7, 205].

І хоча основною функцією, на думку вчених [11], є забезпечення милозвучності в тексті будь-якого стилю, дехто з дослідників твердить, що ці форми мають певне стильове розшарування: у художньому стилі частіше вживаються іменники на *-ові, -еві (-єві)*, а в науковому на *-у (-ю)* [11, с. 66]. Як відомо, науковий стиль виокремлюється від художнього стилю, у якому перевага надавалася закінченню *-ові, -еві (-єві)* в іменниках із значенням істоти. Якщо початки українського наукового стилю відносять до XVI-XVII ст., а хитання у паралельних закінченнях у текстах грамот спостерігаються значно раніше (з XII ст.), то, безперечно, виникає питання: якщо дійсно, як вважають прибічники наведеного вище прикладу, закінчення *-у (-ю)* одержує стильового забарвлення, то чим це може пояснюватися? Адже одним із критеріїв норми є її базування на мовних законах.

Мовознавці Л. Мацько, Л. Кравець, Б. Ботвина продовжують орієнтувати носіїв української мови на стильове розшарування закінчень *-ові, -еві (-єві)* і *-у (-ю)*, але тепер уже звертають увагу на офіційно-діловий стиль: «...необхідно пам'ятати, що в офіційно-діловому стилі

традиційно перевага надається закінченням -у (-ю)» [9, с. 103]; «у діловому стилі перевага надається закінченням -у(-ю): документу, ректору, менеджеру (хоча форма документіві, ректоріві, менеджеріві не є порушенням морфологічної норми), оскільки закінчення -ові, -еві, -єві найчастіше вживається в розмовній мові, у художній літературі, особливо в іменниках – назвах людей і тварин» [3, с. 90]. Шкода, що, спостерігаючи тенденцію стильового розшарування названих закінчень, самі автори у підручниках, підготовлених за останні роки, пропонують писати у заявах (та інших документах) *директоріві*, хоча підстав для цього в такому випадку немає: *Директоріві дитячого музичного центру Дерезі Л. А.* [3, с. 94].

Сучасні мовознавці одноставні щодо формування ще однієї, на цей раз граматичної, функції варіантних закінчень чоловічого роду в давальному відмінку. З метою уникнення двозначності в тексті при використанні збірних і абстрактних іменників, які мають омонімічні закінчення -ові, -еві, -єві: *розпорядження деканату* (Р.в.) і *розпорядження деканатові* (Д.в.). Як підкреслюють І. Вихованець, К. Городенська, хоча давальний відмінок іменників чоловічого роду із закінченням -ові, -еві закріпився в назвах істот, передусім у назвах осіб, ця «форма давального відмінка ... поширюється на інші назви, диференціюючи в такий спосіб омонімічні флексії -у для родового відмінка і -у для давального відмінка (*будинку театру – завдячую театру і театрові*)» [5, с. 109].

Отже, зробивши екскурс в історію становлення відмінкових закінчень, ми з'ясували:

1) хитання закінчень іменників чоловічого роду II відміни в давальному відмінку зумовлено злиттям в один відмінковий тип іменників, що належали до типів з історично різною основою;

2) закінчення -ові, -еві (-єві) переважало в істот (особливо – осіб), -у (-ю) – неістот;

3) перевага одного з двох варіантів закінчень спостерігалася на певній території.

Відповідно до закону економії мовних засобів протягом майже шести-семи століть відбувається

становлення норми вживання паралельних закінчень давального відмінка -ові, -еві (-єві) і -у (-ю).

Активні зміни спостерігаються в останнім часом, а саме:

1) висловлюється думка про стильове розшарування закінчень -ові, -еві (-єві) і -у (-ю), проте цей погляд не відбивається в «Українському правописі»;

2) розширюються функції варіантних закінчень: крім одноставного зазначення евфонічної функції, розвивається функція граматична.

Однак залишається багато питань, на перший погляд, несуттєвих (що і як змінюється, якщо поряд стоять два і більше іменники чоловічого роду та інші), проте без кодифікації таких моментів важко формувати мовленнєву культуру.

Вважаємо, що до науково обгрунтованої кодифікації паралельних закінчень іменників чоловічого роду -ові, -еві (-єві) і -у (-ю) настав час звернутися мовознавчим установам, закріпивши її результати в граматичних словниках, навчальних посібниках, різного роду довідниках. Варто пам'ятати, що за законом найменших Лібіха в системі (а мова – це також система) укріплюються ті місця, які найважливіші (а давальний відмінок продуктивно вживаний в офіційно-діловому стилі) для її існування і в той же час є найменш міцними.

Перспективні розвідки у функціонуванні граматичних форм іменників чоловічого роду II відміни в давальному відмінку в текстах різної стильової приналежності та в усній і писемній формах існування мови дадуть можливість визначитись в об'єктивності – з погляду мовних законів – рекомендацій щодо переваги у закінченнях (-еві, -єві) і -у (-ю) в певних мовленнєвих ситуаціях. Оскільки мовна норма – поняття не тільки динамічне, але й статичне, то на сучасному етапі становлення нормативної бази відчувається необхідність у кодифікації стилістико-граматичних норм. Словникова стаття про правильність уживання цих закінчень буде включена до запланованого словника «Стилістико-граматичні труднощі української мови».

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – Нью-Йорк, 1980. – 287 с.
2. Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови. – К.: Рад. школа, 1962. – 510 с.
3. Ботвина Н. Офіційно-діловий та науковий стилі української мови. Навчальний посібник. – К.: Вид-во «АртЕк», 1999. – 264 с.
4. Ващенко В.С. Стилістичні явища в українській мові. Частина I. – Харків: Харківський у-т, 1958. – 228 с.
5. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2004. – 398 с.
6. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Історична граматики української мови. – К.: Вища школа, 1980. – 318 с.
7. Культура ділового мовлення: Навч. посібник / За ред. Н.Д. Бабич – Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. – 496 с.
8. Леута О.І. Старослов'янська мова. – К.: Вища школа, 2001. – 255 с.
9. Мацько Л.І., Кравець Л.В. Культура української фахової мови. Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2007. – 359 с.

10. Мацько Л.І., Мацько О.М., Сидоренко О.М. Українська мова. Навчальний посібник. – Донецьк: БАО, 2006 – 477 с.
11. Пентиліук М.І. Варіантні форми як засіб евфонії // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 1. – С. 63-67.
12. Потелло Н.Я. Українська мова і ділове мовлення. Підручник. – К.: МАУП, 1998. – 248 с.
13. Хабургаев Г.А. Старославянский язык. – М.: Просвещение, 1986. – 287 с.
14. Шевчук С. Українське ділове мовлення. Підручник. – Вид. 3-тє доповнене і перероблене. – К.: Атіка, 2007. – 590 с.

Рецензенти: д.філол.н., професор О.А. Дубова,
д.філол.н., професор Г.П. Мацюк

© Місяк Н.В., Соломахін А.Ф., 2009

Стаття надійшла до редколегії 15.03.09